

έρχεται ο εμφύλιος, ο διωγμός και η πολιτική. Στο πρώτο κιόλας ποίημα αυτής της περιόδου –κατά τη χρονολόγηση που κάνει ο ίδιος– διαβάζουμε καθαρά Μαρξ.

... Η πράξη προλάβει το στοχασμό / ο στοχασμός δε χωρούσε στα τραγούδια.

(«Παραλλαγές σε δύο θέματα», *Επιστροφή στην ποίηση, 1948-1951, Ποιήματα I, 1943-1953*)

Ός εδώ έχουμε μια στιχουργική εκδοχή της διάσημης («1ης θέσης για τον Φόουερμπαχ») του Μαρξ: όπως η φιλοσοφία, έτσι και η λογοτεχνία ως τώρα περιέγραφε και ερήνηνε τον κόσμο, τώρα, εκείνο που πρέπει να κάνει είναι να τον αλλάξει. Ο Τίτος Πατρίκιος θα αναφερθεί, έμμεσα, σ' αυτή τη «θέση», πολύ αργότερα, στο τελευταίο πέζο-γράφημά του.¹

Ξέρουμε ότι ποτέ ως τότε, μια εξωαισθητική διδασκαλία –αν εξαιρέσουμε τις θρησκευτικές– δεν επηρέασε τόσο πολύ τη λογοτεχνία, έστω και για ένα σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα.

Δεν ήταν η πρώτη φορά που η ποίηση εγκατέλειπε τον εγωισμό του προσωπικού συναισθήματος και τον λυρισμό, ως μοναδικό πεδίο, και ανταποκρινόταν σε κοινωνικά κινήματα και στην πολιτική. Όμως η προηγούμενη εμπειρία, εκείνη του 19ου αιώνα, διέφερε ουσιαστικά από τη δική μας. Η πολιτική συμβολή της λογοτεχνίας στην επαναστατική ζύμωση της περιόδου 1830-1848 εκτεινό-

1. Τίτος Πατρίκιος, *Περιπέτειες σε τρεις σχέδιες*, Κέδρος, Αθήνα 2006: «Το πράττειν και το ποιείν», σ. 136-140.

ΤΙΤΟΣ ΠΑΤΡΙΚΙΟΣ

Ποιητής πολιτικός και μεταπολιτικός

Ανάμεσα στους λόγους μεγάλων συγγραφέων που θυμήθηκα σε δύσκολες μέρες είναι και μια φράση του Τόμας Μαν: «Αν ο Μαρξ είχε διαβάσει Χάιλντερλιν...» (Κρίμα, δηλαδή, που δεν είχε διαβάσει.)

Δεν ξέρω αν είχε διαβάσει Χάιλντερλιν ο Μαρξ, ούτε αν αυτή η πνευματική εμπειρία θα κλόνιζε τις βεβαιότητές του. Σε καιρούς πολύ πιο μικρόψυχους, μετά τον Χέγκελ διαβάζει σοφά Χάιλντερλιν ένας άλλος συμπατριώτης του, ο Χάιντεγκερ, έχοντας προσχωρήσει στη ναζιστική ιδεολογία και στο κόμμα – ίσως για να βρει το μυστικό της γερμανικής ψυχής απέναντι στην τεχνολογία.

Όμως, στα χρόνια τα δικά μας, έγινε το αντίθετο. Ο Χάιλντερλιν διάβασε Μαρξ. Κι έτσι, το τρίπτυχο Αρμονία - Ομορφιά - Ελευθερία το σκέπασε με ένα επειγόν: Αποτελεσματικότητα. Ν' αλλάξουμε τον κόσμο, αντί να τον ερμηνεύουμε ή να τον περιγράφουμε.

Ερχόμαστε λοιπόν κατευθείαν στη στρατευμένη ποίηση και στον πολιτικό ποιητή Πατρίκιο.

Τα πρώτα ποιήματα του δεκαπεντάχρονου ποιητή είναι γεμάτα παράδοση, καρυωτάκειο σκεπτικισμός και αποστροφή, και μόνο ένα αόριστο όραμα, με τα μάτια της νυχής επιτρέπεται («Το κοράκι»). Μετά την Αντίσταση,

ταν από την κοινωνική ευαισθητοποίηση γενικώς ως τη διαμαρτυρία, τη σάτιρα και τον λίβελο, αλλά και ως την προσωπική συμμετοχή στα δρώμενα. Σε όλες αυτές τις μορφές της πάντως, ευκαιριακή ή μονιμότερη, παρέμεινε αδογματίστη και ακηδεμόνευτη. Η υποχώρησή της ήλθε, και τότε, με την ήττα των επαναστάσεων του 1848. Κατά τον Ρολάν Μπαρτ, από το διαζύγιο εκείνο της λογοτεχνίας με τα κοινωνικά κινήματα βγαίνει ο λογοτεχνικός μοντερνισμός και το λεγόμενο «τραγικό του συγγραφέα», που εκφράζεται στον «βαθμό μηδέν της γραφής». Η λογοτεχνία περιορίζεται στη διερώτηση της γλώσσας.

Κατά τον Ζ.-Π. Σαρτρ, οι πρόγονοι των δικών μας στρατευμένων απαρνήθηκαν την υπερφίαλη μοναξιά τους και τα προνόμιά τους, αγάπησαν τον λαό, που έγινε το «κοινό» τους, έπαψαν να στοχάζονται τον θάνατο και διάξαν κοινωνικότητα. Αντίθετα από τον Μπαρτ, ο Σαρτρ είδε την απομάκρυνση του λογοτέχνη από την πολιτική όχι σαν συνέπεια της ήττας των επαναστάσεων 1830-1848 και της Κομμούνας (1871), αλλά περίπου σαν αιτία της αποτυχίας, αφού οι συγγραφείς έμειναν θεατές. Για τον στρατευμένο Σαρτρ (με πολλές αντιφάσεις ανάμεσα στις τοποθετήσεις του του 1947—στο δοκίμιο *Τι είναι η λογοτεχνία*— και στις κατοπινές, της δεκαετίας του '60), ο διανοούμενος οφείλει να επιλέξει την εποικοδομητική στάση του κοινωνικού αγωνιστή. Δεν αρκούσε πια η λογοτεχνία («καλής θελήσεως») και («μέσων καταστάσεων»), χρειαζόταν μια λογοτεχνία «ακραίων καταστάσεων». Ένα υπόδειγμα τέτοιας λογοτεχνίας έβρισκε στον Α. Μαλρώ, ιδιαίτερα στο μυθιστόρημα *Οι κατακτητές* (1928),

όπου αντιπαρβαλλάονται ο μπολσεβίκος αγωνιστής στην κινεζική επανάσταση και ο «τυχοδιώκτης» επαναστάτης, για να αποδειχθεί η αποτελεσματικότητα του πρώτου και η τραγικότητα του δεύτερου. Και στο νεότερο μυθιστόρημα *Η ελπίδα* (1937), από τον ισπανικό εμφύλιο, ο Μαλρώ επέμεινε στην ίδια γραμμή, καλύπτοντας, μεταξύ άλλων, και την εξόντωση των αναρχικών και τροτσκιστών από τους αποτελεσματικούς, με το γνωστό αποτέλεσμα... Παρ' όλα αυτά, ο Σαρτρ του '60 υποστήριζε την υποταγή του διανοούμενου στη σιδηρά κομματική πειθαρχία, αφού προηγουμένως την είχε αποθαρρύνει, στο αξιόλογο δοκίμιο του *Τι είναι η λογοτεχνία*:

Καλού-κακού όμως, ο Σαρτρ τώρα συμβούλευε τον υποψήφιο αγωνιστή συγγραφέα να βάλει μέσα στη θετικότητα της ένταξης λίγη από την αρνητικότητα του τυχοδιώκτη, όπως την είχε σκιαγραφήσει ο Μαλρώ. Η σολομώντεια λύση που πρότεινε ήταν η εξής: μέσα στη μονολιθικότητα της αγωνιστικής στράτευσης, μια πρέζα κριτικού πνεύματος, σε αναλογία διαφορετική για τους εντός και τους εκτός του κόμματος: για τους «εντός» το μέγιστο πειθαρχίας και το ελάχιστο κριτικής, για τους «εκτός» το αντίστροφο, το μέγιστο κριτικής και το ελάχιστο πειθαρχίας.

[...] είναι αναγκαίο να υπάρχουν μέσα στα κόμματα ή στις λαϊκές οργανώσεις διανοούμενοι συμβεβλημένοι στην πολιτική εξουσία, πράγμα που σημαίνει το μέγιστο δυνατόν πειθαρχίας και το ελάχιστο κριτικής. Και είναι επίσης αναγκαίο να υπάρχουν διανοούμενοι εκτός των κομμάτων, προσωπικά συνδεδεμένοι με το κίνημα,

αλλά απ' έξω, πράγμα που αντιπροσωπεύει το ελάχιστο δυνατόν πειθαρχίας και το μέγιστο κριτικής.²

Εμείς είμαστε στους (εντός), και μάλιστα εντός εμφυλίων χαρακωμάτων: από δω εμείς – από κει οι άλλοι.

Θέλω να θυμίσω ότι τη χρονιά που βγήκε η *Επιθεώρηση Τέχνης* (1964), ο Σαρτρ, επιστρέφοντας από τη Σοβιετική Ένωση, δήλωνε ότι τα είχε βρει εκεί όλα όχι απλώς καλά, αλλά ιδανικά, τέλεια. Βεβαίως ότι πολύ σύντομα το βιοτικό επίπεδο των Σοβιετικών θα ήταν ανώτερο από εκείνο των Αμερικανών, ότι οι σοβιετικές αγελάδες ξεπερνούσαν κι αυτές το πλάνο τους κάνοντας τριάντα λίτρα γάλα την ημέρα, ότι η δημοκρατία «εκεί πάνω» δεν είχε τίποτα να ζηλέψει από τη δυτική, ότι βρήκε έναν «λαό φιλοσόφων». Θα θυμίσω επίσης ότι λίγο αργότερα, μετά το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ, ο Σαρτρ τα βάλει με τον Χρουστσόφ για την αποκάλυψη των εγκλημάτων του Στάλιν. Και είναι πασίγνωστη η σαφρική ηθικοποίηση του φέματος (για να μην απεπίσουμε το Μπιγιανκούρ) (Billancourt, πρόστιο του Παρισιού, όπου βρίσκονται τα εργοστάσια της βιομηχανίας Ρενώ, επομένως, εδώ, μετωνυμία του προλεταριάτου).

Η πολιτική διάσταση στην ποίηση του Πατρίκιου ήταν, βέβαια, κυρίαρχη στην περίοδο της ανεπιφύλακτης στράτευσης. Όμως, όσο κι αν δεν συγκρούεται με το κόμμα του και με την πολιτική πράξη της ιδεολογίας του, σ' εκείνη τη φάση, αποφεύγει και να την εκφράσει πιστά.

2. J.-P. Sartre, *Plaidoyer pour les intellectuels*, Gallimard, Παρίσι 1972 (Τρεις διαλέξεις στο Τόκιο και στο Κίото, 1965), σ. 75.

Δεν θα βρει κανείς στον Πατρίκιο και στους άλλους ποιητές της *Επιθεώρησης Τέχνης* (Κ. Κουλουφάκος, Μ. Φουρτούνης) αίνους στο κόμμα, στην ΕΣΣΔ, στους ηγέτες είτε στους «σταχανοβικούς» ήρωες σαν τους ριτσικούς, ούτε τα κλισέ της συνθηματολογίας και της δοξολογίας, σαν εκείνα που μας κατακλύζανε και που αρνιόμαστε να δημοσιεύσουμε, επισύροντας την κατακραυγή του δικού μας κόσμου της εξορίας και των αγώνων, όπως και την ογκούμενη δυσανεξία στο κόμμα μας.

Η στράτευση του Πατρίκιου ξεκινάει με την απόφασή να κάνει το «είναι μέσα στη γλώσσα» έκφραση του «είναι μέσα στον κόσμο», κατά τη σαφρική διατύπωση, που μπορεί να γίνει και σήμερα αποδεκτή, στη γενικότητά της.

Οι λέξεις τεντώσανε και τρίζουν, λέει ένας στίχος του, και αμέσως συμπληρώνει Απαιτούν να ειπωθούν (Μεγάλο γράμμα, I, 1952, Ποήματα, I).

Η υπέρβαση, από την ήττα και την (πέτρινη ζωή) με την ποίηση/πράξη έχει, σημαδιακά, χρόνο μέλλοντα. Μ' αυτό το άλμα δεν φεύγει μόνο από την παρούσα «προϊστορία» –κατά την ιδεολογική προφητεία–, αλλά και από την επιταγή της άμεσας πολιτικής νοηματοδότησης, του συνθήματος και της «εκλαίκευσης» της κομματικής γραμμής.

Αλλά ο νέος ποιητής στην εξορία βρίσκεται κάτω από την αιγίδα του Ρίτσου. Επηρεάζεται από τη συναστρία Ρίτσος - Αραγκόν - Ελύαρ - Νερούντα και, εξ Ανατολών, Μπρεχτ. Είναι η εποχή των μεγαλεπήβολων συνθέσεων Largo ('51), *Μεγάλο γράμμα* ('52), *Ασκήσεις*, *Χωματό-*

Αγόρι μου εσένα δε σου μοιάζει πια η φωτογραφία
ετούτη.

Εσύ ήσουν ένα ελάφι που ήξερε όλες τις μυστικές φλέβες
του νερού

Όλα τα καλύβια των ξυλοκόπων στα ξέφωτα του δά-
σους.

(«Γη και θάλασσα», Χωματόδρομος, 1952-1954)

Αυτή η λυρική φλέβα δημεύεται στην κοινοκτημοσύνη
συμβόλων, ιδεών, πολιτικής προοπτικής. Εδώ που τα λέ-
με, ήταν και η μόνη πραγμάτωση του κομμουνισμού στην
εποχή μας: στην ποιητική γραμματική.

Εμείς, απαντάει στη μητέρα, όχι. Εγώ. Για να της εξη-
γήσει ότι:

Μέσα στην αγάπη μας / πέρα απ' την αγάπη μας είναι
μια άλλη αγάπη / Άγρια κι αφίλιωτη και τρυφερή / με
τη μούρη γδαρμένη ματωμένη / απ' το Κορηγητό και τα
συρματοπλέγματα / π' ουρλιάζει και πεινάει για μέλ-
λον...

Φτάνει μάλιστα να πει:

Για την Αγάπη, θα θυσιάσουμε ώς και την αγάπη

Για να μη μας διαφύγει δε το ακριβές νόημα, η πρώτη από
τις δύο αγάπες είναι με κεφαλαίο αρχικό, η δεύτερη, η θυ-
σιαζόμενη, με πεζό άλφα.

Είναι μια εποχή όπου, καθώς λέει ο Μπρεχτ, «το να μι-
λήσεις για δέντρα φάνταζε σαν έγκλημα». Πραγματικά,
αν φυλλομετρήσουμε τη στρατευμένη ποίηση, τα πραγ-
ματικά δέντρα δεν κάθουν, όλα μαζί, ούτε ένα αλσύλλιο.
Μετέχουν, όμως, μαζίικά τα δέντρα σε εύπεπτες μεταφο-

δρομος ('52-'54), *Χρόνια της πέτρας* ('53-'54), όπου ο Πα-
τρίκιος έχει τις μετοχές του στην οικονομία τράπεζα στί-
χων και μοτίβων», κατά την έκφραση του Δ. Μαρωνίτη.³

Έτσι, ενώ η προσωπική σφραγίδα διαμορφώνεται μέσα
στη στράτευση, ο λυρισμός που τη συνοδεύει συντάσσε-
ται, αν δεν υποτάσσεται, στη σημασία, υποχωρεί βαθμι-
αία μπροστά στην ιδέα, στην ιστορία και την υποτιθέμενη
νομοτέλειά της. Στην πολιτική ποίηση του Πατρίκιου
υπάρχουν δέντρα, ποτάμια, καλοκαίρια, θάλασσες, κυ-
ρίως ως μεταφορές: ανθρώπινα ποτάμια, πέλαγος που
ενώνει τις όχθες, και μεταφέρει το ερωτικό μήνυμα, κύ-
ματα οργής, φως που χιτίζεται, φρέσκος άνεμος της σάρ-
κας ή άνεμος των δεκαεφτά χρόνων, σκηνές που τις νύχτες
ταξιδεύουν, χωματόδρομος του χρόνου.

Και από την άλλη μεριά, η κοινωνικοποίηση προχωρεί
ώς τα πιο βαθιά συναισθήματα, τα ερωτικά και τα υικά:

... αν σ' αγρίξω με την άκρη του δαχτύλου μου / σ' αγ-
ρίξουν εκατομμύρια άνθρωποι, // ... τ' άλλα κορμιά που
πλάθουν το δικό μου...

(«Τέλος του καλοκαιριού», σ. 6)

Χαρακτηριστικό είναι ότι, στον *Χωματόδρομο*, ο άμεσος
λόγος που απευθύνεται προς τη μητέρα έχει υποκείμενο
συλλογικό –εμείς–, ενώ εκείνη μιλάει στον ένα, τον μονά-
κριβο γιο.

3. Δ.Ν. Μαρωνίτης, *Ποιητική και πολιτική ηθική, Πρώτη με-
ταπολεμική γενιά. Αλεξάνδρου – Αναγνωστάκης – Πατρίκιος, Κέ-
δρος*, Αθήνα 1976, σ. 76.

ρές, ταυτώσαμε στην πολιτική και την ποιητική ρητορική, όπως η πιο συνηθισμένη από αυτές με τα δέντρα και το δάσος, που παραπέμπει στα δίπολα: μονάδα/σύνολο ή άτομο/κοινωνία, μειονωμένο γεγονός (και κοντόθωρη εκτίμησή) / ιστορική προοπτική, νομοτέλεια, ή ακόμα και: προσωπικό συνείδηση/ανώτερη, υπερατομική κατανόηση.

Δέντρα και δάσος υπάρχουν στην ποιητική χώρα του Πατρίκιου, με τη φυσική και μεταφορική τους έννοια. Η πρώτη ανήκει στη λυρική φλέβα που λέγαμε, η δεύτερη στην πολιτική σημασιολόγηση. Φαινομενικά παράδοξο: συναντάμε πιο καθαρό λυρισμό στην ηρωική, στρατευμένη περίοδο του ποιητή, παρά στη δεύτερη, την κριτική-συνειδησιακή. Αυτό εξηγείται, νομίζω, αν δούμε την πρώτη ως μυθική και τη δεύτερη ως απομάγευση και ανατροπή. Η συνειδησιακή ζύμωση και η ανάγκη αναθεώρησης των πάντων, που συνεπάγεται αυτή η δεύτερη κατάσταση, δεν οδηγούν σε (φυγή), αλλά αντίθετα από τα ευσεβή λεγόμενα, σε υπερσυγκέντρωση στον ιδεολογικό χώρο και σε συνειδησιακή δίνη μέσα σ' αυτόν.

Οι λυρικές εκλάμψεις στην ποίηση του Πατρίκιου είναι πιο καθαρές, έστω και μη αυτοτελείς ή άδολες, στον *Χωματόδρομο*, την πρώτη τυπωμένη συλλογή, παρά τη δεύτερη, τη *Μαθητεία* (1956-1959): αυτή αντιστοιχεί στην περίοδο την «εικοστοσυνεδριακή», όπως έχει κακόζηλα επωνομασθεί. (Σωστότερο θα ήταν να την έλεγαν «εικοστοσυνειδησιακή».)

Να λ.χ. οι λέξεις «δέντρο» και «δάσος», ξεχωριστά και σε εννοιακό δίπολο, στην πρώτη και στη δεύτερη συλλογή: Από τον *Χωματόδρομο* διαβάζω το ποίημα XIII της ενότητας («Σχέδια στη νύχτα»):

Νυχτώσαμε στο δάσος
Απ' τα κλαδιά η σιωπή με τα φωσφορικά της μάτια.
Ένας γυμνός αγέρας τρέχει μες στα δέντρα
Την ώρα που τ' αγρίμια παν να πιουν νερό
Ο ύπνος πιάστηκε στα δίχτυα των μαλλιών σου.

Θα ήταν δυνατόν ν' ακούσουμε σ' αυτό το νυχτερινό δάσος μια μακρινή αντήχηση από το δαντικό σκοτεινό ρουμάνι, κατά την καζαντζακική απόδοση του *selva oscura* (στίχος 2 της *Κόλασης*), όταν μάλιστα συμβάλλουν σ' αυτό η πολυλή σιγή, το σφιχτομπλεγμένο δάσος και τ' αγρίμια που, εκεί, κβούν τον δρόμο του ποιητή. Όμως εδώ, αντίστρως, ο εικοσιτετράχρονος Πατρίκιος, όταν γράφει αυτούς τους στίχους, μακριά ακόμα από το μεσοστράτι της ζωής, γυρίζει από την κλάση (της Μακρονήσου), κατά συνέπεια νυχτώνει στο δάσος με τη Βεατρίκη μάλλον παρά με τον Βιργίλιο/Ρίτσο. Τ' αγρίμια του, τέλος, είναι αγαθά, φυσικά πλάσματα, που παν να πιουν νερό, γνωρίζοντας τις μυστικές φλέβες του, όπως και στο αρχικό ποίημα της συλλογής («Γη και θάλασσα»), στους στίχους που απέσπασα παραπάνω.

Στη δεύτερη συλλογή, τη *Μαθητεία*, «Το δάσος και τα δέντρα» είναι ο τίτλος της δεύτερης από τις δύο ενότητες που την απαρτίζουν, ενώ η πρώτη τιτλοφορείται («Χρόνια της ασφάλτου»). Έστω και μόνο οι τίτλοι αυτοί σημαδεύουν την επιστροφή: από τον επικολυρικό *Χωματόδρομο* στην κριτική («άσφαλτο») (τι λέξη!) και από το ηρωικό-λυρικό-φυσικό περιβάλλον στο μεταφορικό-ιδεολογικό. Μετά τον γεμάτο αυτοπεποίθηση βηματισμό στον κακοτράχαλο δρόμο της έλλογης ιστορίας, η δραματική μαθητεία στην πραγματικότητα.

Στα πρώτα ποιήματα της ενότητας αυτής («Το δάσος και τα δέντρα») το ρητορικό δίπολο αναζητάει ένα νόημα βαθύτερο από την εύκολη και φθαρμένη μεταφορά. Διαβάζω το δεύτερο ποίημα της ενότητας, που επιγράφεται «Σ' ένα σύντροφο»:

*Ήσουν ένας σπόρος, ένα βελανίδι
άλλοτε ήσουν ένα μεγάλο θρυ,
μα όταν μιλούσες
γινόσουν ο δρόμος από το σπόρο
στο δέντρο κι από το δέντρο
στο δάσος.*

Τώρα το δέντρο, το πρόσωπο, είναι ένας βράχος από στρώματα αλατιού, φυλακής κι εξορίας, το βλέμμα ορθό, το φιλί γκρεμισμένο. Τα πετρωμένα δέντρα κάνουν το απολιθωμένο δάσος της πραγματικότητας, όπου οι ποιητές είναι σαν τυμβωρύχοι, ψάχνοντας τους νεκρούς να βρουν έστω ένα ψήγμα αλήθειας («Σαν τυμβωρύχοι»). Γιατί όχι μόνο το εγωιστικό άτομο αλλά και η αρετή του, η ατομική αρτίωση και, πολύ περισσότερο, η απεριόριστη λευτεριά είχαν περιφρονηθεί εν ονόματι της ενάρετης μάζας και της «ιστορικής αναγκαιότητας», σαν αυταπάτες μικροαστών ... για να καθονται / πιο βολικά στ' αυγά τους, όπως μας λέει στο ποίημα «Η περικύκλωση». Η περικύκλωση (από το εχθρικό εξωτερικό περιβάλλον) ως αιτία αναστολής των ελευθεριών και της ευημερίας, μεταφέρεται ειρωνικά στον εσωτερικό κόσμο. Είναι περικύκλωση ηθική, ως δικαιολογία για τη ρομποτοποίηση του ανθρώπου:

... η αφοσίωση μ' άλλαζε σε βομβό γρανάζι μηχανής
η αδιαλλαξία σε στήριγμα της γραφειοκρατίας.

Η αυτοκριτική του στρατευμένου είναι ο μόνος δρόμος για να διατηρήσει την πίστη στον σκοπό, με αυτό που λέει: η ηθική αποκατάσταση του κινήματος («Τα χνάρια»), Μαθηθεία). Ή: ... όλοι μας γράφαμε ποιήματα προσποληθείας / ή πάντως τα ορεχτήκαμε. / Δεν έφταιξε μόνο ο Μπέρια («Ας σταματήσουμε μ' αυτή την ιστορία»), Μαθηθεία).

Χαρακτηριστικό είναι ότι ο αυτοκριτικός έλεγχος και το συνειδησιακό πρόβλημα του διανοούμενου κυριαρχούν στα μεγαλύτερα (και κρθωτά) ποιήματα αυτής της ενότητας, στον «Απολογισμό» και, ιδίως, στο «Ο τοίχος»: *Εγκρίναμε, συνεχώς εγκρίναμε // συνεχίζαμε να καταδικάζουμε συντρόφους / αγνώστους διαδρόμους / και η κατάηγρέτες // η αμφισβήτηση στους διαδρόμους / και η κατάφραση στη συνεδρίαση (I). Και το ποίημα τελειώνει με το πραγματικό πρόβλημα: «Μέσα μας σύντροφοι, / το λάθος ήταν αυτός ο τοίχος μέσα μας / που δεν τον γκρεμίσαμε ποτέ» (V).*

Δεν πρόκειται όμως μόνο ή απλώς για αυτοκριτική. Τις συνειδήσεις των στρατευμένων έχει αναταράξει η ήττα και μαζί της οι αποκαλύψεις για τα πεπραγμένα του σταλινισμού / αχαριαδισμού και για την πραγματικότητα στον λεγόμενο ωπαρκό σοσιαλισμό). Οι «ακατακτήσεις» του και ο ανθρωπισμός του αποκαλύπτονται σαν φαντασιακά, ή απλώς προπαγανδιστικά ψεύδη, που μεταμφιέζαν χονδροειδώς μια βάνανυση πραγματικότητας. Και η διάψευση στην πράξη έλκει, συμπαρασύρει τη θεωρία, τουλάχιστον την ηθική της αξίωση και υπεροχή.

Σε μια δεύτερη στιγμή, μετά το συνειδησιακό σοκ στην (ποίηση της ήττας) απηχείται η οργή για τις στρεβλώσεις, ο σαρκασμός των μηχανισμών και των υπευθύνων της πολιτικής αλλοτρίωσης. Στα ποιήματα που τοποθετούνται σ' εκείνη την περίοδο –ιδιαιτέρως σε όσα προστέθηκαν στην αναθεωρημένη σύνθεση της *Μαθητείας*, στην ενότητα «Το δάσος και τα δέντρα» (και που σημειώνονται με αστερίσκο στον πίνακα περιεχομένων του τόμου *Ποιήματα II*) – η πολιτική γλώσσα και αναφορά είναι αδιαμεσολάβητες:

... *Μα αν είναι για χάρη της ομόνοιας / να πνίγεται πάντοτε η αλήθεια / να βασιλεύουνε διαρκώς οι φαύλοι, / όχι καθάρματα, όχι άλλο πια, / μια τέτοια ενότητα καλύτερα να συντριβεί, ξεσπάει, προσθέτοντας τους μεγάλους τιμονιέρηδες τους πρόθυμους γραφιάδες, τους παραχαράκτες δημοσιογράφους, τους κόλακες ποιητές, εκείνους που επαναλαμβάνουν ξεθροισμένες ρητορείες / καλύτερως συντάξιμα έτη επανάστασης.*

(«Ας σταματήσουμε μ' αυτή την ιστορία»)

Το ηθικό δίλημμα παραμένει ωστόσο: *Οργή και μίσος, πίκρα και λύπηση / για το λόγισμα της μέσης, τις σπιλωμένες καταφάσεις // Κι' όμως ακόμα δυσκολεύομαι ν' αποφασίσω / πώς χάθηκε για πάντα η κοινή μας γλώσσα* («Το σταυροδρόμι»).

Το πρόβλημα της συνειδησης, δεοντολογικό-αγωνιστικό, μαζί με τις λέξεις της κομματικής πρακτικής εκφράζεται και επικαιρικά, με αναφορές σε γεγονότα και πρόσωπα: «Πτώση Νίκου Ζαχαριάδη», «Αυτοκτονία Αλέξανδρου

Φαντέφ», «Αποκατάσταση Λάζλο Ράικ», «Συνεδρίαση για το θέμα Παστερνάκ», «Ο τοίχος». Στο δεύτερο μέρος (II) αυτού του τελευταίου ποιήματος, ένας διάλογος μεταξύ κάποιου Κοσίορ και Στάλιν αντιγράφεται από τη «μυστική» έκθεση Χρυσστόφ στο 206 Συνέδριο του ΚΚΣΕ).

Δεν εξαιρεί από την απομύθωση και τη στρατευμένη λογοτεχνία, το έσχατο όριο της οποίας είναι να κάνει δυνατό έναν άτιμο συγγραφέα ύμνων και καταδόσεων («Εκείνοι που συνεχίζουν»).

Όμως η οργή και η άμεση ή επικαιρική αναφορά εξισοροποιούνται από την αυτοκριτική διάθεση που είδαμε και που δεν είναι εξωτερική ή προσχηματική, γιατί στηρίζεται στη συνείδηση της συνευθύνης, αλλά και της βαθιάς αδελφσύνης, της αλληλεγγύης που παραμένει ψυχικό απόθεμα μέσα στη δοκιμασία. Γιατί η κριτική/αυτοκριτική είναι στο παρόν. Αυτά τα λέει ο ποιητής στους επίζώντες όπως ο ίδιος, με το τραύμα του επιζώντος, που εκφράζεται μπροστά στους νεκρούς συντρόφους: ... *Ποιος έχει το κουράγιο μπροστά τους να σταθεί / και να τους πει – αυτός που έζησε...* («Μπροστά στους νεκρούς»).

Ούτε η κριτική ούτε το ηθικό και πνευματικό δίλημμα πίστη/αλήθεια εμποδίζουν την ποιητική δικαιοσύνη να αναγνωρίσει οργανική ενότητα με τον κόσμο που κρίνει σήμερα ο ποιητής. Από τη γενναιοφροσύνη του ποιήματος «Διαδρομή» αποσπώ λίγους στίχους:

Οι άνθρωποι που πιο πολύ αγάπησα / είσαστε σεεις. // Οι άνθρωποι που πιο πολύ σεβάστηκα και θάύμασα / που πιο πολύ σιχάθηκα και μίσσησα και τελικά αναζήτησα /

είσαστε σεις. // Κι αν τούτη τη στιγμή σ'ας κρύνω / το κίνω σαν ένα κομμάτι σάρκας από τη σάρκα σας.

Με όλο αυτό το συνειδησιακό φορτίο, η πολιτική ποίηση του Πατρίκιου φτάνει στο δραματικό, απαισιόδοξο αλλά ρεαλιστικό συμπέρασμα της, με τους στίχους που έγιναν εμβληματικοί, καθώς τους απήχθησε αργότερα ο Αναγνωστάκης και έκαναν καριέρα ως τσιτάτο, με λογής περιπέτειες στον πολιτικό λόγο:

Στίχοι που κρανιάζουν // σίχοι που απειλούν την καθεστηκία τάξη / και μέσα στους λίγους πόδες τους / κάνον η ανατρέπον επαναστάσεις άχρηστοι, ψεύτικοι, κομπαστικοί / γιατί κανένας στίχος σήμερα δεν ανατρέπει καθεστώτα / κανένας στίχος δεν κνητοποιεί τις μάζες. // Γι' αυτό κι εγώ δεν γράφω πια / για να προσφέρω χάρτινα ντουφέκια / όπλα από λόγια φλόγα και κούφια. / Μόνο μ'αν άκρη της αλήθειας να σηκώσω / να ρίξω λίγο φως στην πλαστογραφημένη μας ζωή. / Όσο μπορώ, κι όσο κρατήσω. («Στίχοι, 2»)

Γενικά η κριτική/αυτοκριτική στάση, που ανεβάζει τον τόνο στο δεύτερο μέρος της *Μαθητείας*, όταν αρχίζουν να ξεχωρίζουν τα δέντρα μέσα στο σύνολο δάσος, μπορούμε να πούμε ότι σημαδεύει το τέλος της άμεσα πολιτικής φάσης και το πέρασμα στη μεταπολιτική ποίηση.

Λέω (μεταπολιτική) όχι με την τεχνική έννοια της ανάλυσης του πολιτικού λόγου από την πολιτική επιστήμη, αλλά με τη γενικότερη έννοια του λόγου πάνω στον ανθρώπινο βίο και τη συμβίωση σε εποχή ιστορικής παρούσας συντριπτικής, δηλαδή σε εποχή τραγωδίας, που

αφήνει μια χαοτική συνείδηση· όπως λέει ο ποιητής (... με κατάχαμα πεσμένες τις νεκρές ιδέες / που πάνω τους σκοτώνάταμε σε κάθε βήμα [«Επτά ποιήματα για επτά πόλεις», *Νέα Χάραξη*, σ. 21]).

Δεν υπάρχει καθαρή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις δύο περιόδους (πολιτική-μεταπολιτική), αλλά παλινδρόμηση και διαλεκτική σχέση, είναι όμως φανερό, μέσα στη *Μαθητεία* και ιδίως στη *Μαθητεία ξανά* (1959-1962), η μετατόπιση από την οξεία στη στοχαστική επεξεργασία. Σύνδεσμος, μπορούμε να πούμε, είναι η συνείδηση της ευθύνης στην τοποθέτηση, που δεν αίρεται με την κριτική. Πώς να ειπωθεί στον χθεσινό σύντροφο *Πως πια δεν συμβιβάζονται πίστη και αλήθεια; («Η στιγμή», Μαθητεία ξανά)*. Στο κρίσιμο αυτό ποίημα, η «αλήθεια» δεν είναι ζήτημα μιας στιγμής, μιας αδύνατης απάντησης, αλλά διαρκής αναζήτηση μέσα στην (νέα) καθημερινότητα, μέσα στις νόμιμες απαιτήσεις μιας τρέχουσας ζωής.

Από μια άποψη, και η πιο στρατευμένη περίοδος στην (ποίηση της ήττας), στον *Λειβαδίτη* και στον *Πατρίκι* πολύ καθαρά, έχει χαρακτήρα μεταπολιτικό, με τη μελλοντολογική της προσδοκία, κατά το πρότυπο του *Μαγιακόφσκι*. Αφήνει ένα χάσμα από το παρόν στο μέλλον, μέσα στο οποίο απορρίπτει ό,τι στέκει εμπόδιο στον δρόμο της, στην υπέρβαση της παραγματικότητας. Με άλλα λόγια, αναφέρεται στο τέλος της ιστορίας, που είναι και το τέλος των τάξεων και του Κράτους, άρα της πολιτικής. Η ιδεολογική εσχάτολογία φώτιζε την ποιητική φαντασία. Θυμίζω το βιβλίο *Κράτος και επανάσταση* του Λένιν του 1917, όπου ρητή είναι η επαγγελία ότι η επανάσταση, το προλεταριάτο, εξαφανίζοντας τις κοινωνικές τάξεις,

βάζει αμέσως σε εφαρμογή την κατάργηση του Κράτους, το οποίο θα άρχιζε να «μαραίνεται») αμέσως, δίνοντας προοδευτικά τη θέση του σε έναν διανεμητικό μηχανισμό, στο είδος του ταχυδρομείου. Στην ουσία λοιπόν, η άλλοτε μακροϊστορική προοπτική φαινόταν εγγύτερη και έκανε τη στράτευση σχεδόν μεταπολιτική.

Με τη διάψευση, το πρόβλημα επανέρχεται και μάλιστα στη ρίζα του: είναι ο άνθρωπος ο υπαρκτός και τα φυσικά του όρια, το σώμα του και ο χρόνος του, η εσωτερικότητα και η μοναδικότητα της ύπαρξης. Είναι η εποχή όπου ο Σαρτρ επιχειρεί να ανανεώσει τον (απολιθωμένο μαρξισμό), την «ψευδοφιλοσοφία», που ο ίδιος ο Λούκατς (της εξεγερμένης Βουδαπέστης του 1956) είχε αποκαλέσει «βολονταριστικό ιδεαλισμό», αφού –όπως ειρωνεύεται ο Σαρτρ– «πενήντα χρόνια πρακτικής του έδιναν όλη την απαιτούμενη αυθεντία» για να το κάνει.⁴

Επιστρέφοντας λοιπόν από το μέγα μέλλον και τη συνταγμένη αισιοδοξία του αθάνατου ατόμου μέσα στην κοινότητα, ο ποιητής δέχεται το μικρό, ανθρώπινο κέρδος. Διαβάζω το ποίημα μ' αυτόν τον τίτλο («Το κέρδος») από την *Ηδονή των παραστάσεων* (1992) – άλλος ένας εύγλωττος τίτλος:

Δεν χρειάζομαι πια πολλές ελπίδες / για ένα καλύτερο αύριο. / Άλλωστε το αύριο / είναι από μόνο του καλύτερο / είναι το κέρδος μιας ακόμα μέρας.

Ο ιστορικός ντετερμινισμός έχει εγκαταλειφθεί. Η rea-

4. Ζαν-Πωλ Σαρτρ, *Το πρόβλημα της μεθόδου* (1960), μτφρ. Λουκάς Θεοδωρακόπουλος, Εξάντας, Αθήνα 1988, σ. 36.

λιστική ποιητική του Πατρίκιου, που επηρεάζει την ποίηση των νέων μετά το '74, δεν περιορίζεται στη συνείδηση της ατομικής ύπαρξης, αλλά γίνεται πνευματική στάση, διαλεκτική που αναγνωρίζει στο μέλλον την πρωτοβουλία των κινήσεων: *Πολύ παρείθρον, πολύ μέλλον // πολύ μας έλειψε το απρόβλεπτο, σκέφτεται μπροστά στα μνημεία του Μυστρά, χτισμένα με υλικά καταδαφίσεων. Οι αλήθειες του ποιητή είναι τώρα θνητές, προσωπικές και προκλητικές, όσο και ανακλητές, ανοιχτές στη δοκιμασία.*

Θα παραμείνω αναγκαστικά στην πλησιέστερη μεταπολιτική κατηγορία, παρακάμπτοντας τις γενικότερες κατευθύνσεις αυτής της ποιητικής μεταπολίτευσης, που είναι, κατά τη γνώμη μου τρεις: 1. Η διαλεκτική μέθοδος, απόκτημα της ιδεολογίας και ισχυρό δοκιμαστήριό της. 2. Ο έρωτας, η γυναικία που καταλαμβάνει τη χηλεύουσα θέση της επανάστασης: ο έρωτας όχι ως «μαγικό νησί» και «θαυματουργός ανακωχή», όπου παύουν να ισχύουν οι κοινωνικοί νόμοι, κατά τον Πιερ Μπουρντιέ, αλλά στο κέντρο της σύγκρουσης της πιο εσωτερικής. 3. Τέλος, η μικρή φόρμα, το αποστασμάτικό, το αποφθεγματικό, που τείνει προς το ακαριαίο νόημα και που αντιστοιχεί στο ρήγμα των μεγάλων συνθέσεων και των ογκολιθικών αληθειών. Θέμα δηλαδή μορφολογικό, που θα έπρεπε να τοποθετηθεί σε μια συνολική μελέτη της μορφολογίας της πατριμακής ποίησης.

Η μεταπολιτική στροφή του Πατρίκιου αναγνωρίζει της ποίησης το ατελέσφορο κλέος, δηλαδή υποχωρεί από την περίφημη αποτελεσματικότητα, θεμέλιο της στράτευσης, όπως είδαμε αρχίζοντας. Εδώ που τα λέμε, όχι

μόνο καθεστώςτα δεν ανατρέπει η ποίηση αλλά ούτε εκλόγιμη θέση σε ψηφοδέλτιο Επικρατείας δεν εξασφαλίζει.

Όλα αυτά, είδαμε επίσης, δεν σημαίνουν ότι η ποίηση παραιτείται από τον διαφορωτιστικό της ρόλο:

... *Μα τι να γίνει / κι οι ποιητές λαθεύουν / εντυπωσιάζονται, κυρίως υπερβάλλον. / Αυτό δεν σημαίνει πως η ποίηση / θα σταματήσει τις Απόπειρες / το φως κάπως να το φιλιτράρει.*

(«Οι απόπειρες της ποίησης», *Η ηδονή των παρατάσεων*)

Αν κάτι παραγράφει και αποτάσσεται η ποίηση είναι η εξωτερική επιταγή, η ισοπέδωση της ψυχής του ποιητή μέσα σε παντοίες συλλογικότητες και στις λογικές τους. Ο Πατρίκιος δεν θα κάνει πια ποίηση αποτελεσματική, ποίηση 100, άμεσης δράσης.

Και όμως, δεν απαρνιέται την επικαιρική ποίηση, ως άρνηση. Να πώς:

Δεν ξέχασα ποτέ τη σπουδαιότητα / της επικαιρικής ποίησης / ούτε της εύληπτης γραφής. / Να λοιπόν ένας στίχος / σημερινός, ευκολονόητος / και πανελλήνιος; / «Τι λέτε ρε μαλάκες!»

(«Επικαιρική ποίηση», *Αντικριστοί καθρέφτες*)

Είναι και το μόνο ποίημά του, όσο ξέρω, που γνώρισε τη λεοπτικό κλέος, τελέσφορο αυτό.

Ο Πατρίκιος έδωσε, όπως είπαμε, πλήρεις εξηγήσεις, σε πεζό λόγο πια, πάνω στο ζήτημα της αποτελεσματικότητας και της ποίησης/πράξης. Αναφέρομαι στο κεφάλαιο «Το πράττειν και το ποιείν» στο αρθρωτό πεζογρά-

φημα *Περιπέτειες σε τρεις σχεδίες* (2006). Εξεί, χωρίς μεταφορές και σύμβολα πλέον, πραγματεύεται το ζήτημα της ποίησης στη σύγχρονη Πολιτεία, στα διάφορα καθεστώτα της, και απαντά στην αυταπάτη ότι το ποίημα μπορεί να είναι πράξη και μάλιστα πολιτική πράξη, ή ότι μπορεί να επιδράσει κατευθείαν στα γεγονότα. Η ποίηση, δέχεται τώρα, μπορεί να επιδράσει στις συνειδήσεις (και έτσι μόνο ενδέχεται να προκαλέσει κάποια δευτερογενή πράξη).

Όμως αυτή η κριτική του αντιμετωπίζει και το αντίδρομο ρεύμα που, αποστρεφόμενο την πολιτικοποίηση, απορρίπτει (συνολικά την ποίηση που έχει έστω έναν έμμεσο κοινωνικό και, ακόμα χειρότερα, πολιτικό προβληματισμό), την κριτική δηλαδή που θέλει την επιστροφή αποκλειστικά στον «εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου» και στη «συνεχή αναδίφηση του εγώ».

Οι αντιλήψεις αυτές –συμπεραίνει– εξίσου αυτάρεσκες και δογματικές με τις παλιές σοσιαλρεαλιστικές, δεν παύουν να δίνουν έναν ανάλογο σωρό από πομπώδη και ρηχά ποιήματα όπως κι εκείνες.

Δεν θα σταθώ στη συγκεκριμένη διατύπωση. Νομίζω ότι πρόκειται όχι για μέσο όρο ακραίων τάσεων, αλλά για εδραία πίστη στον Λόγο, απαλλαγμένο από μεταφυσική και εργαλειοποίηση.

Ο Χάιλντερλν λοιπόν διάβασε Μαρξ (!) πιστεύοντας ότι, παρ' όλα αυτά, χρειαάζεται η ποίηση σε μικρόψυχους καιρούς, σαν όπλο ή σαν βάλσαμο και πάνω απ' όλα σαν ήθος. Στην ποιητική χάραξη του Πατρίκιου η κατεύθυνση είναι

από την πολιτική στην ηθική και από αυτή στην αισθητική.

Συνισταμένη σ' αυτή την ανέλιξη είναι η μεταπολιτική, όπως προσπαθώ, μάταια, να την περιορίσω εδώ. Πολύ καλύτερα τη διατύπωσε ο Πεσσάα, σε μια συμβουλή επτά λέξεων:

«Πρώτα γίνε ελεύθερος και μετά ζήτα ελευθερία».

2011

ΜΑΝΩΛΗΣ ΦΟΥΡΤΟΥΝΗΣ

Οι λέξεις κάνουν τον νοπό, ανθρώπινο κόσμο

Τον Μανώλη Φουρτούνη τον γνώρισα το 1951 στον Άι-Στράτη και τον ξαναγνώρισα από τότε σε κάθε ποίημά του που διάβαζα. Ανακεφαλαιώνεται τώρα η γνωριμία με τις διαδρομές του. Αυτός είναι ο τίτλος – Διαδρομές – της συγκεντρωτικής συλλογής ποιημάτων του, που υποδεχόμαστε σήμερα, εμείς οι φίλοι του με ιδιαίτερη συγκίνηση.

Τον πρωτογνώρισα λοιπόν, τότε, όμως όχι ως ποιητή αλλά ως Δωδεκανήσιο και τραγουδιστή – για την ακρίβεια: γνώστη των τραγουδιών των νησιών. Έγινε το εξής: έγραφα τότε σύντομα θεατρικά κομμάτια, κυρίως επιθεωρησιακού τύπου (σκιτς) που ανεβάζαμε στο θέατρό μας, εναλλάξ με συναυλίες, για την ψυχαγωγία μας. Και έψαχνα να βρω τραγούδια, άλλα από τα ανοιχτόκαρδο, νηγόμενα, αλλά ούτε και βαριά, κάτι πιο ανοιχτόκαρδο, νησιώτικο θαλασσινό. Κάποιος μου είπε για τον Μανώλη Φουρτούνη, «ένα παιδί, δωδεκανησιώτακι, από την Κω...». Πήγα και βρήκα έναν Μανώλη που θύμιζε περισσότερο μπουνάτσα, ξαστεριά και ημεράδα. Κάτσαμε κάπου και μου σιγοτραγούδησε κάμποσα νησιώτικα, την «Μπρατσέρα», το «Ο ήλιος όταν πρωτοβγει», το «Θαλασσάκι»...